

ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКИЙ АСПЕКТ

Інна Шугальова¹, Наталя Богомолова²

Запорізький національний університет¹,

Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»²

Анотація:

У статті охарактеризовано особливості формування громадянської ідентичності учнів старших класів. Проаналізовано історичні умови формування національної ідентичності української нації, виявлено особливості менталітету українців, показано історичну спадкоємність сучасних культурних традицій, окреслено напрями роботи сучасної школи у справі формування громадянської самосвідомості учнів. Основні положення цієї статті ґрунтуються на соціологічних дослідженнях. Автори дійшли висновку, що загалом у старшокласників є розуміння сучасних умов полікультурності, досить високий рівень громадянської самосвідомості, національної толерантності. Разом з тим, у сучасній системі освіти не простежується чіткої науково обґрунтованої системи роботи, спрямованої на підвищення рівня громадянської самосвідомості й формування громадянськості учнів.

Анотация:

Шугальова Анна, Богомолова Наталья. Формирование идентичности учеников старшей школы в поликультурном обществе: национально-гражданский аспект.

В статье охарактеризованы особенности формирования гражданской идентичности учеников старших классов. Проанализированы исторические условия формирования национальной идентичности украинской нации, выявлены особенности менталитета украинцев, показана историческая преемственность современных культурных традиций, очерчены направления работы современной школы в вопросах формирования гражданского самосознания учащихся. Основные положения данной работы основываются на социологических исследованиях. Авторы пришли к выводу, что в целом у старшеклассников есть понимание современных условий поликультурности, достаточно высокий уровень гражданского самосознания, национальной толерантности. Вместе с тем отмечается, что в современной системе образования не прослеживается четкой научно обоснованной системы работы, направленной на повышение уровня гражданского самосознания и формирование гражданской ответственности учащихся.

Resume:

Shuhaliova Inna, Bohomolova Natalia. Formation of high school students' identity in a multicultural society: national and civil aspects.

This article describes the features of the civil identity formation in high schools students. The authors analyzed the historical conditions of the national identity formation of the Ukrainian nation, they revealed features of the mentality of the Ukrainians, showed the historical continuity of the modern cultural traditions, described the direction of the modern school work in the formation of the civic consciousness of students. The main provisions of this paper are based on sociological studies conducted in educational institutions in Zaporizhia and Zaporizhia region. The authors concluded that in general present-days high school students have an understanding of the current conditions of multiculturalism, rather a high level of civic awareness, national tolerance. However, in the modern system of education one cannot trace clear evidence-based system of work aimed at increasing the level of civic consciousness and formation of students' citizenship.

Ключові слова:

ідентичність; громадянське суспільство; полікультурність; самосвідомість; суспільство.

Ключевые слова:

ідентичність; гражданское общество; поликультурность; самосознание; общество.

Key words:

identity; civil society; multiculturalism; self-awareness; society.

Постановка проблеми. Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення своєї долі та долі своїх сусідів. У сучасних ситуаціях викликів і загроз, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання дітей і молоді як багатокomпонентної й багатовекторної системи, що формує майбутній розвиток Української держави.

Інтеграційні процеси в нашій державі, європоцентричність, пробудження громадянської й громадської ініціативи, виникнення громадських рухів, поширення волонтерської діяльності, які накладаються на технологічну й комунікативну глобалізацію,

міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця відбуваються на тлі сплеску інтересу й прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Підтримка виховання й освіти молоді, спрямована на самовизначення й самореалізацію свідомого громадянина, патріота, здатного виконувати різні соціальні ролі й суспільні функції, закладена в сучасних державних документах.

Ідея розвитку української державності як чинника консолідації українського суспільства й української політичної нації покладена в основу Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641. А національно-патріотичне виховання дітей і молоді визначено як «комплексна системна й цілеспрямована

діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського й конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави, нації» [17]. Серед виховних напрямів актуальними визнані патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, засадничі, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін [17].

Разом з тим зазначається, що національно-патріотичне виховання не повинно прищеплювати ідеї культурного імперіалізму, тобто способу споглядання світу лише очима власної культури. Ця Концепція спирається на ідею об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства, що виступають загальними надбаннями, забезпечують їх усебічний соціальний і культурний розвиток [17].

У Стратегії національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2016-2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 13. 10. 2015 р. № 580/2015, наголошується на тому, що національно-патріотичне виховання дітей і молоді має стати одним з пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку громадянина як високоморальної особистості, яка сповідує європейські цінності, готова до виконання обов'язку із захисту Батьківщини, незалежності й територіальної цілісності України. Стратегією визначені пріоритети й основні напрями національно-патріотичного виховання дітей і молоді на основі формування національно-культурної ідентичності, національно-патріотичного світогляду, збереження й розвитку духовно-моральних цінностей українського народу; розвитку діяльної відданості в розбудові України, формування в дітей і молоді активної громадянської, державницької позиції й почуття власної гідності; скоординованої роботи та взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері національно-

патріотичного виховання, їх ефективної співпраці з громадськістю; формування широкої громадської підтримки процесів національно-патріотичного виховання, розширення ролі й можливостей громадських об'єднань, підвищення ролі сім'ї, активної участі волонтерів, активістів [23].

Беручи до уваги, що виховання здійснюється через інститут освіти, який значною мірою формує молоду людину як особистість, що володіє особливим набором норм і цінностей, необхідно створити відповідні умови, спрямувати й удосконалити структурний зміст, організаційні форми й методи навчально-виховного процесу так, щоб допомогти учням старшої школи зорієнтуватися в складних сучасних соціальних реаліях, оволодіти основними морально-етичними знаннями, уміннями й навичками, духовними цінностями, зрозуміти своє покликання, тим самим визначивши своє місце в суспільному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий дискурс, пов'язаний з особливостями становлення ідентичності був започаткований у XIX ст. у середовищі європейських філософів та інтелектуалів. Однак ми не будемо детально зупинятися на аналізі іноземних студій, оскільки це не є предметом нашого дослідження, звернемо лише увагу на роботу російської дослідниці Н. Забеліної [9], яка порушила це питання. В Україні інтерес дослідників до проблем ідентичності також виник у XIX ст., коли з'явилися перші розвідки М. Костомарова [12, с. 33–80], І. Нечуя-Левицького [18]. Згодом ці нариси доповнили представники як державницької [14], так і народницької [8] шкіл в історіографії. Починаючи з 1920-х рр., історіографія проблем ідентичності розвивалась, переважно, у діаспорі. В УРСР, з ідеологічних міркувань, ця тема навіть не порушувалася. Українська еміграція, навпаки, активізувала роботу в цьому напрямі. Не можна не звернути увагу на працю А. Кульчицького, у якій визначено комплекс історичних чинників формування української нації [28, с. 946–953]. Вагомим є доробок О. Воропая [5], який публікувався в Мюнхені та Лондоні, і лише наприкінці 1980-х рр. наші співвітчизники отримали можливість перевидати його праці на батьківщині.

Інтерес до проблем ідентичності активізувався в 1990-х рр. і нині, здається, досяг свого апогею. Дослідники актуалізують цілі пласти важливих проблем сьогодення. Ми усвідомлюємо просторові можливості нашої статті, тому назвемо лише деякі прізвища, звичайно не применшуючи вагомості внеску вітчизняних дослідників. Потужним дослідницьким майданчиком виступає Києво-

Могилянська академія. Г. Касьянов започаткував сплеск інтересу до питань української ідентичності [11]. Г. Палій також присвятила чимало уваги означеній проблемі [20]. Актуальністю й науковим концептом позначені монографії Л. Нагорної [16] і М. Степико [22]. Події останніх років спонукали вітчизняних дослідників до узагальнення, яке, зрештою, реалізувалось у монографічному дослідженні «Національна ідентичність та громадянське суспільство» [3].

Якщо говорити про сучасні дослідження та ще й зосередитися на вихованні учнів старшої школи, то треба звернути увагу, що процес формування ідентичності відбувається за умов соціального, професійного та сімейного самовизначення. Науковці (Т. Алексєєнко, І. Зверева, А. Капська, Н. Лавриченко, М. Лукашевич, В. Москаленко, А. Мудрик, Ж. Петрович, С. Савченко та ін.) виділяють соціокультурний і педагогічний аспект формування громадян якої ідентичності підлітків, основою якого є перехід від розгляду молоді людини як пасивного об'єкта соціалізаційного впливу до визнання її як активного суб'єкта означеного процесу.

Останні десятиліття ознаменовані рядом робіт вітчизняних учених (Г. Балл, І. Бех, М. Бабкіна, Ю. Бойко, П. Вербицька, О. Вишневецький, В. Гарнійчук, Д. Донцов, О. Дорошенко, П. Ігнатенко, О. Киричук, Н. Косарева, Г. Лактіонова, І. Мартинюк, Н. Нікітіна, В. Поплужний, Ю. Руденко, Р. Скульський, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, К. Чорна, В. Шпак, О. Штика) з проблем громадянського виховання особистості й концептуальних основ формування громадянськості в умовах сучасної України. Формуванню громадянських якостей особистості в умовах полікультурного суспільства присвятили свої праці М. Рудь, Г. Філіпчук.

Події, які відбуваються в Україні протягом 2013-2016 років, потребують переосмислення змісту громадянського виховання, а тому й окремої уваги щодо формування національної й громадянської ідентичності. Ми вважаємо, що зміст громадянського виховання сучасної молоді зумовлюється історичними й сучасними чинниками. Так, історичне минуле й традиції, морально-духовні надбання є складниками формування національної ідентичності, а сучасні – соціально-економічна структура суспільства, правові засади устрою держави, політичні процеси – усе більше зумовлюють домінанту громадянськості в ідентифікації сучасних підлітків.

Формулювання цілей статті. Завдання, які автори поставили в статті – окреслити проблеми

змісту в сучасному процесі формування громадянської ідентичності старшокласників в умовах полікультурності, з'ясування впливу на цей процес історичних і сучасних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні процеси, формування національної й громадянської ідентичності виникли небезпідставно. Вони мають сталу історичну традицію, яка стала засадничим фундаментом української ідентичності. Для України тривалий час чинниками збереження національної ідентичності виступали мова й духовна традиція. Зокрема М. С. Грушевський у своїй праці «Хто такі українці та чого вони хочуть» зауважував, що українцями є всі ті, хто зроду Українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно зі своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу й кращу долю. Але не тільки хто природжений Українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з Українцями і відчуває себе їх однодумцем, товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важко. Його воля і свідомість рішає діло» [8, с. 15].

Подаючи опис будь-якого народу, найважче виділити ті прикметні риси, які можна розглядати як такі, що притаманні всьому цьому народу, тому і йдеться про національний характер. У роботах багатьох дослідників національний характер постає як специфічна сукупність реальних рис нації. Говорячи про національну специфіку кожного народу, до неї включають: самосвідомість, звички, смаки, традиції, пов'язані з національними почуттями, національну культуру, побут, національну гордість і національні стереотипи у ставленні до інших народностей.

Типовими рисами національно характеру українців є такі характеристики, як демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляються в музикальності, наближеності українців до природи, у культурі жінки й родини, релігійності, толерантності до інших народів, у працелюбстві, гостинності тощо.

Не заперечуючи цих особливостей, зазначимо все ж, що ці якості не є специфічно українськими, вони притаманні не тільки українцям, а й іншим народам, хоч і можуть мати в них інші форми вияву. Тому спробуємо розглянути саме деякі характерологічні риси типового українця, усвідомлюючи, що вони теж мають відносний характер і не є абсолютно обов'язковими для представників різних регіонів України.

Так, більшість дослідників схиляються до того, що українцям властива така

психологічна риса, як інтровертованість. Ця особливість виявляється в певній спрямованості (настанові) на свій внутрішній світ, на проблеми передусім власного соціуму. Саме тому в українському суспільстві родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність. Інтровертованість виявляється також у миролюбності, неохильності до агресії та насильства, у зосередженості на своїй внутрішній свободі. Певна закритість для зовнішнього світу породжує особистісну стриманість, витривалість і впертість у досягненні задумів.

Дослідники відзначають таку характерологічну рису українців, як індивідуалізм (М. Костомаров [12, с. 35], В. Липинський [14, с. 82] та ін.). Основні її прояви – це волелюбність (нескореність, незалежність, самостійність), хазяйновитість (працелюбність, ощадливість, почуття власника), честолюбство (прагнення до самовиявлення, наполегливість, спрямованість, «упертість»), оптимізм (упевненість, переконаність, життєрадісність, веселість, гумористичність). Індивідуалізм може виявлятися й у схильності до непокори, що в граничних своїх виявах веде до заперечення будь-якої влади, тобто до анархізму.

Ще однією з домінантних рис українського національного характеру, на яку вказує більшість дослідників, є його емоційність, підвищена чутливість української душі, її вразливість, схильність ображатися і, відповідно, слабка волева регуляція.

Підвищена ж чутливість до всього, що оточує, зокрема й до взаємин з іншими людьми, інколи поєднується з певною амбіційністю («гоноровістю»). Це може знаходити свій вияв у зовнішніх атрибутах, яким надається більшого значення, ніж самій суті явищ. Емоційність же в поєднанні з інтровертованістю характерна здебільшого для людей, схильних до дотримання етичних норм, здатних надати допомогу більш слабким, бідним, пожаліти їх.

Недостатня розвиненість соціальної волі також виокремлюється багатьма дослідниками українського етносу. Перевага емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводила до того, що поставлені цілі не були досягнуті чи реалізувалися не так, як були задумані.

Важко твердити, яка з цих рис домінує в українському національному характері. З одного боку, інтровертованість, заглибленість у свій внутрішній світ повинні виробляти й критичне ставлення до себе, своїх дій, уміння брати відповідальність за все зроблене на себе. Проте тривала відсутність в Україні державності не сприяла формуванню в нації відповідальності

за власну долю, породжувала політичну пасивність, очікування, що хтось інший допоможе розв'язати її проблеми. Тривале повторення таких ситуацій закріплювало в поведінці екстернальні тенденції, які особливо виявляються в скрутні, переломні періоди життя націй.

Національний характер формувался під впливом цілого комплексу чинників: це психосоматичні, географічні, історичні, психосоціальні, культурні, психоаналітичні. Ми пропонуємо, спираючись на історіографічну спадщину [27, с. 946–950], коротко, але комплексно їх розглянути.

Психосоматичні чинники. Психосоматично (з грецької буквально – «душевно-тілесно») населення України неоднорідне й має в цьому контексті два головні складники – динарський і остійський (східний). Коротко остійське ставлення до життя можна визначити, як спокійне зовні, але глибокодумне й схильне до переживань і душевних хвилювань. Українці вразливі, ними часто керує почуття смутку й туги. Духовні риси динарського типу спричинено їхніми високорозвинутими почуттями й здатністю до переживань. Найкраще особистість динарця відображається в козацькій спробі «жити небезпечно». Те, що часто називають «козацькими особливостями» українства, належить саме динарцям.

Геофізичні чинники. У духовному житті людини виділяється три шари: психосоматичний («душевність тіла»: чуттєві враження й поштовхи підсвідомості), тимопсихічний («пам'ять душі»: почуття, переживання та їхні прояви) і поїопсихічний («душевні якості»: роздуми й воля). На перший шар впливає клімат, на другий – особливості місцевості, на третій – сума всіх кількісних і якісних особливостей навколишньої природи. Немає сумніву, що «оточення душі» постійно залишає відбиток на життєвому шляху народу.

Україна об'єднує декілька геофізичних площин. У лісовій місцевості, де клімат достатньо прохолодний, добродушність і веселість пригнічуються. Прикметна особливість лісостепових територій українських земель – «хвилеподібна м'якість». Лісостеп заохочує сподівання на якість безпосереднє – без дії – досягнення мети. Вплив українського степу веде людину до повної полярності думки й волі, протиставляючи два можливі способи дії: спосіб діяльної й невтомної жаги до життя й спосіб безпорадності перед обличчям природних сил. Одне з найкращих означень світогляду українця зі степів – «палка людина, захоплена метою»; але можливе й протилежне: «людина, що заперечує будь-які цінності». Щодо гірських місцин і моря, то вони впливають

тільки на мешканців окремих територій української землі, тобто на незначну частину її населення.

Історичні чинники. Історичні події, що формували «душу народу», були зумовлені географічним розташуванням України. Це прикордонне розташування відображено в душевному складі народу. Наслідки війн, що постійно велися з країнами Заходу й численними народами Сходу, збереглися у складі розуму українців. Такий спосіб життя найбільше поширився в козацькій Україні під тиском постійної небезпеки й набув вигляду лицарського козацького ідеалу, побудованого на захисті волі й віри, на честі й військовій звитязі.

Окремо існувала також і інша українська ідентичність. Їй притаманні покірливість і споглядалне самозаспокоєння; це спосіб жити не всупереч долі, а просто тягнучи час. Народ, що пристосувався до такої філософії життя, зосередився на самому собі і, поклавшись на свої внутрішні джерела, зайняв оборону проти зовнішнього світу. Подальші історичні події були добрішими до такого роду людей, ніж до «звитязних козаків», які постійно знищувалися (починаючи з навал печенігів і половців і аж до часів радянського розселення). Іноді історична мета, до якої йшли українці, була майже поряд, але те, що вона ніколи не була досягнута, розвивало в українській душі віру в неминучість долі й, відповідно, невіру в майбутнє. Сказане може бути наочним підтвердженням думки, що поняття «свобода», «народовладдя», «державна», «народ», «суспільний порядок» і «політичний устрій» як такі не є безвідносними й безумовними, а змінюються від однієї країни до іншої відповідно до різних історичних умов.

Психосоціальні чинники. Історичні події визначали й суспільне життя в Україні. Більшість населення в Україні традиційно становило селянство, і це позначалося прямо й опосередковано на українській душі протягом усієї її історії. Отже, народ, що тривалий час складався майже винятково з селян, не міг набути тих якостей здорового суперництва й спільності інтересів, які виходили з розподілу праці. У селянському середовищі здебільшого зв'язки між особами були зумовлені необхідністю взаємодопомоги й пом'якшення суспільних протиріч. З іншого боку, селянин розвивав відносини з сусідами, зберігав родинні й родові зв'язки й заводив тісну дружбу й товаришування, спираючись на почуття «досвіду малої групи». Проте народ розвинув у собі почуття товариства й «утаємненої» діяльності, що зумовило потребу в самодослідженні й самопізнанні. Як наслідок,

ці малі групи схиляють своїх членів радше до «роздумливого», ніж до діяльнісного способу життя.

Культурні чинники. Культура країни має сильний вплив на її народ. З одного боку, культура виробляється спільністю й віддзеркалює її дух; з іншого – на кожному члені такої спільності позначається культура навколишнього світу. Жодна культура не є винятковим надбанням одного народу, хоча кожна культурна спадщина несе відбитки звичаїв і переказів свого народу.

Психоаналітичні чинники. Цінні підходи до вивчення народної душі виробили психологічні школи З. Фрейда [25] й Ф. Адлера [1, с. 86]. Вивчення комплексів – різнорідних складників душевного устрою особи, пов'язаних єдиним сильним збудженням – корисне для дослідження духовного стану підкореної людини, оскільки відображає її почуття власної неповноцінності. За Ф. Адлером, чуття власної неповноцінності є нагромадженням почуттів, уявлень і бажань, що стримуються в підсвідомості й не виявляються перед світом як через брак відповідних внутрішніх засобів, так і через зовнішні перешкоди. Особливості й обставини українського сприяли саме виникненню такого чуття: для цього було достатньо навіть самого політичного підкорення українців, яким ще не так давно відмовляли в мовній свободі і яких більше знали як «малоросів». До того ж почуття власної неповноцінності відтінюється почуттям несправедливості, що виникло через протиріччя між «самокритикою» багатостраждального внутрішнього життя й крахом національних змагань у зовнішньому світі. Комплекси не привносять у несвідоме особи нічого, що заслуговувало б на схвалення, а от наслідки дії на особу «колективного несвідомого» інші.

Отже, ми вказали основні чинники, що протягом історичного періоду впливали на формування української національної ідентичності. Кожен з них відігравав знакову роль на певному відрізку історичного плину. Проте сам процес формування української нації відбувався в контексті схеми М. Гроха [28, с. 84], який виділив три етапи: академічний, культурний і політичний (для української історії цю модель адаптував Р. Шпорлюк [26, с. 160], виділивши наукову, культурну й політичну фази).

Випробовування, що випали на долю українського народу в ХХ ст., залишили в його душі глибокий слід. Особливо багато значили тривалі більшовицькі насильства й утиски та радянські спроби повернути населення до своєї віри й розвинути промисловість країни. Зростання кількості робітників і людей

розумової праці, з одного боку, і поширений опір більшовицькому контролю, з іншого, також сприяли змінам у душі народу. Крім того, на цих змінах позначилося піднесення українського націєтворення та його спроби виховати нового громадянина. І. Франко зазначав: «Усе, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [24].

Сучасні глобалізаційні процеси певною мірою зсунули акценти. Сьогодні, на нашу думку, для України актуальними дефініціями є історична пам'ять і процеси консолідації української нації та формування національної ідеї, що істотно впливають на громадянську й національну ідентифікацію. Дослідниця Л. Нагорна вважає, що «...генетичний зв'язок історії й пам'яті настільки очевидний, що історичну пам'ять часто ототожнюють з процесом історичного пізнання як таким. В усякому разі на побутовому рівні історія й історична пам'ять перебувають в одній площині, і питання про можливість конфронтаційної взаємодії між ними навіть не виникає» [16, с. 129].

Тривалий час ми стикалися з таким явищем, як деформація історичної пам'яті, що істотно вплинуло на процес формування ідентичності. І тільки за останні роки увага до формування національної ідентичності й громадянського суспільства в Україні вийшла на інший рівень. А для становлення й утвердження незалежної України, як вважає В. Гарнійчук, потрібно виховувати у свідомості старших підлітків український, духовно-осмислений, рефлексивний патріотизм громадянського спрямування. Означений тип патріотизму поєднує пристрасну любов до Батьківщини з тверезим почуттям міри й поваги до громадян усіх регіонів України, піднімає особистість на високий рівень ідентифікації з усім українським народом, який відстоює право гідно жити в незалежній, цілісній, самостійній Україні [7, с. 123].

Значна кількість праць останнього часу присвячена поняттю «громадянськість», що розглядається як складна інтегрована якість особистості, що значною мірою спрямовує ідеали й зміст життєдіяльності людини демократичного суспільства. Деякі фахівці розуміють під цим поняттям комплекс якостей особистості, які визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети відповідно до наявних у суспільстві

можливостей з дотриманням при цьому наявних морально-правових норм.

Ю. Олексін підкреслює, що під громадянськістю особистості також розуміють її складну психологічну й поведінкову характеристику й передбачають наявність у людини певних рис особистості, які сформувались у процесі діяльності шляхом інтеріоризації людиною громадянських цінностей суспільства, перетворення їх на особистісні якості, що постійно позначаються на вчинках і поведінці людини. Серед них найважливішими він визначає такі: патріотизм, почуття причетності до історичної долі Батьківщини та народу, усвідомлення себе повноправним громадянином своєї країни, членом соціальної спільноти, представником свого народу, своєї місцевої громади; відкритість до національно-культурних цінностей інших народів і пошана до них; відданість демократичним цінностям, віра в них, прихильність до таких цінностей суспільного життя, як права людини, свобода, справедливість, рівність можливостей, верховенство права й правління закону, законслухняність, стабільність, безпека, справедливість і готовність їх захищати; внутрішня свобода й відповідальність за свої дії та вчинки, відчуття власної гідності, готовність виконувати обов'язки, що зумовлені правами й свободами інших людей; лояльність і вимогливість до законів, влади, соціальних і політичних інститутів держави, процедур ухвалення суспільних рішень, повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади; активна громадянська позиція, прагнення до участі в суспільному житті, готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; толерантність, готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів [19, с. 17].

Значна роль у формуванні рис громадянськості належить старшій школі, яка розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, основи життя суспільства, сприяє формуванню громадянської позиції людини, її ціннісних орієнтацій. На цьому ступені освіти формується готовність захищати свої права, права інших людей, будувати індивідуальну й колективну діяльність [19, с. 17].

І. Бех зауважує, що саме в ранньому юнацькому віці відбувається інтенсивний розвиток саморозуміння й центральною особистісною рисою старшокласників стає соціальна відповідальність [2, с. 681]. Тому цілями педагогів мають бути: формування

в старшокласника уявлення про себе не просто як про громадянина, що підтримує суспільний лад, а про незалежну особистість, здатну взяти на себе моральну відповідальність за себе й за інших або за справу [2, с. 682]; заохочення поваги до особистості та прав інших людей; створення вільного простору для особистої ініціативи й самостійного ухвалення рішень [2, с. 683].

У своїх працях В. Івашковський доводить, що набуття базових громадянських компетентностей на основі соціально схвалених норм і правил стає важливим чинником успішної інтеграції старшокласників у соціум і формування їхньої громадянської позиції [10, с. 104].

Г. Ломакіна вважає, що старшокласники, як суб'єкти громадянського суспільства, мають бути цілеспрямованими, активними, самостійними й відповідальними, здатними до самопізнання, самовизначення, саморозвитку й самореалізації в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах життя на засадах демократичних і гуманістичних цінностей [15, с. 6].

За результатами фундаментальних досліджень П. Вербицька доводить, що учнівська молодь загалом має низьку мотивацію до громадянської участі в суспільних процесах, недостатньо толерантно сприймає соціальні й культурні відмінності [4, с. 15].

А особливістю громадянського виховання в сучасній Україні є підготовка молодого покоління до виконання громадянського обов'язку в умовах недостатньої сформованості демократичних традицій і практики громадянського суспільства. У такій ситуації «важливого значення набуває якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молоді людини до усвідомленого вибору, активної участі в суспільних процесах, встановлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства» [4, с. 3].

Тому громадянське становлення учнівської молоді має розглядатися як результат взаємодії її внутрішнього потенціалу, який формується в сім'ї, навчальному закладі з виховним впливом зовнішнього середовища місцевої громади [4, с. 19].

Учні повинні мати систематизовані знання про гуманні форми поведінки в поліетнічному суспільстві й виявляти повагу до всіх етносів, що становлять український народ, націю [7, с. 129].

Громадянська ідентифікація є складником процесу формування громадянської компетентності у старшокласників, тому її можна розглядати через процес формування громадянських компетентностей: соціально-комунікативної, інформаційно-дослідницької,

розв'язання соціальних конфліктів, проблем; відповідального соціального вибору й ухвалення рішень, громадянської участі) [4, с. 15].

Усі напрями громадянського виховання (морально-етичний, історико-патріотичний, політико-правовий, екологічний, інформаційний, інтеркультурний), як наголошує П. Вербицька, передбачають формування цілісного світогляду учнівської молоді й набуття нею інтегративних громадянсько-навчальних знань. У сучасних умовах потребує уваги інтеркультурний напрям у вихованні, який спрямований на оволодіння учнівською молоддю сукупністю компетенцій, необхідних для життя в багатокультурному суспільстві на засадах толерантності, виховання культури соціальних відносин та ефективної комунікації [4, с. 20].

У процесі формування громадянських якостей особистості в полікультурному середовищі провідне значення набуває регіональний компонент, під яким ми розуміємо цілісний комплекс територіально-географічних, природних, соціально-політичних, економічних, культурно-історичних, демографічних, національно-етнічних, конфесійних, педагогічних та інших особливостей, що визначають зовнішню й внутрішню ситуацію громадянського становлення старшокласника.

Самі ж громадянські якості формуються й виявляються в процесі громадянської діяльності старшокласників за допомогою певної системи спеціальних засобів, методів і прийомів з урахуванням відповідних критеріїв: громадянських знань; громадянських позицій; громадянсько-гуманістичних почуттів; основних громадянських якостей; базових якостей особистості, що визначають її громадянську культуру. Регіональний компонент є необхідним і достатнім фактором, що визначає спрямованість процесу формування громадянських якостей старшокласників на персональний особистісний розвиток людини як представника своєї держави, регіону, міста, соціальної спільноти [21, с. 15].

Як відбувається процес формування громадянської ідентифікації у старшокласників можна розглянути на прикладі Запорізького регіону, який за всіма ознаками можна вважати полікультурним. За даними Всеукраїнського перепису населення (2001 р.) на території Запорізької області проживали представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі переважну більшість становили українці – 70,8%, росіяни – 24,7%, болгари – 1,4%, білоруси – 0,7%, вірмени – 0,3%, татари – 0,3%, євреї – 0,7%, грузини – 0,2%, азербайджанці, молдавани, німці, греки, цигани й поляки – по 0,1%. За даними перепису вважали рідною українську мову – 50,2 % населення,

російську – 48,2%. Частка інших мов, які були вказані як рідні, становила 1,6% [6].

Міжвузівським дослідним центром «Політика та освіта» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти протягом 2011-2015 років проводилися соціологічні опитування, зокрема й з питань формування громадянськості старшокласників Запорізького регіону. Загальна кількість опитаних становила 1700 суб'єктів освітнього простору регіону.

Переважає більшість опитаних (65%) насамперед уважають себе носіями української політичної нації, а не представниками етносу, мешканцями тієї чи іншої території, не включеними значною мірою в глобалізаційні та інтеграційні процеси. Не менш показовим у процесі визначення громадянської ідентичності як домінантної риси, є те, що 78% опитаних визначили свою національність як «українець».

Результати дослідження демонструють тенденції у формуванні громадянськості старшокласників.

Суспільно-політичні орієнтації. 20,3% опитаних зовсім не цікавляться політикою. Посилення цієї тенденції може призвести до таких негативних наслідків у формуванні свідомого громадянина, як байдужість до процесів державотворення й подальшого відчуження людини в суспільно-політичній сфері. Тому вкрай важливим є привернення уваги органів державної влади, закладів освіти до необхідності формування в учнівської молоді громадянської позиції, що передбачає перетворення її на суб'єктів творення державної політики.

Майже половина опитаних (47,6%) виявила прагматичне ставлення до політики, тобто вони цікавляться політикою, коли вона безпосередньо впливає на їхнє життя; 30,2% респондентів намагаються постійно бути в курсі політичних подій; лише 1,9% беруть активну участь, 19,6% опитаних розуміють політику як вибори й усе, що з ними пов'язане, 20,5% – як діяльність політичних партій та їхніх лідерів, половина респондентів (50,2%) – як управління суспільством, 9,7% – як дипломатію та вміння вести переговори. Тому перед соціально-політичними інститутами постає завдання розширення уявлення про політику як справу всього суспільства, незалежно від кон'юнктури, виборів і влади. Поглиблений рівень знань політичної системи продемонстрували лише кожний десятий респондент.

Серед таких цінностей, як «порядок», «свобода», «демократія», «сильна держава», «права людини», «благополуччя народу», учасники опитування надали перевагу

ліберальним демократичним цінностям – свободі, правам людини та демократії.

Водночас сучасний стан українського суспільства респонденти характеризують словами «безлад», «злидні», «розруха», «тиск». Своєю чергою, це зумовлює розгортання конфлікту цінностей, які є складниками політичної свідомості, з одного боку, і суспільної практики, з іншого.

Інформаційні потреби й запити. Беззаперечним лідером серед усіх каналів політичної соціалізації виявилися ЗМІ – 70,3%, на другому місці – родина (15,5%), далі – навчальний заклад і вчителі (9,4%) і референтна група – 4,8%. Лише 60,7% респондентів приблизно знають, що потрібно робити, щоб звернутися до суду для захисту своїх прав, а 22,1% зовсім не уявляють, як вони мають діяти, щоб захистити свої права.

Уподобання у сфері культури. Більшість респондентів (58%) уважає рідною українську мову, проте в побуті українською спілкуються лише 18,4%, а 73,4% спілкуються російською, що виявляє певну дифузію мовно-етнічної ідентичності, за умов усвідомлення більшістю респондентів себе українцями й української мови як рідної паралельно з переважним вживанням побутової російської мови.

41,2% респондентів найбільш значущими для консолідації народу вважають «культуру» (мову, традиції), 19% – «душу народу», 10% – «спільну історичну долю».

Незважаючи на те, що в державі створено правове підґрунтя для відсутності дискримінації громадян, 38,3% опитаних відзначили що вони стикалися з фактами дискримінації за національною ознакою. Така ситуація не може не викликати занепокоєння й має бути врахована органами державної влади в процесі впровадження національної й регіональної політики, особливо в освітній галузі.

За своїми витоками та історичним розвитком українська школа є частиною європейської освіти. Як і західноєвропейські держави, Україна взяла за основу освіту й педагогічну культуру греко-римського світу. Водночас українська школа є неповторним, самобутнім феноменом педагогічної культури. Загалом для української школи характерна спрямованість на розвиток національної самосвідомості на основі своєї культури, мовного середовища. Цим і пояснюється наявність монокультурної діяльності школярів поряд з полікультурною. У зв'язку з цим у процесі навчання в учнів формується наукова картина світу, яка дає можливість жити й працювати в умовах поліфонії культур [13, с. 36].

Навесні 2016 року Центром соціологічних досліджень МДПУ імені Богдана

Хмельницького й Регіональним інформаційно-аналітичним центром «Освіта та громадянське суспільство» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти проведено спільне соціологічне опитування на тему «Готовність старшокласників до міжкультурної комунікації в навчально-виховному середовищі загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів Запорізької області», у якому взяло участь понад 2 тис. старшокласників і понад 300 вчителів навчальних закладів Запорізької області.

Більшість старшокласників (58,5%) вважає, що в школі панує атмосфера взаєморозуміння зі школярами – представниками інших народів, але майже третина (34%) визнає, що така атмосфера панує частково, а 7,4% – що в їхньому закладі взагалі немає порозуміння.

Переважає більшість (76,3%) легко знаходить спільну мову з однолітками іншої національності, 17% – частково, а 6,6% – зовсім не знаходять порозуміння. 86,4% опитуваних вважають справедливим, що культура корінного народу має привілеї, і лише 12,2% вважають, що всі культури мають рівні права.

58% старшокласників не звертають уваги на національну належність своїх друзів, але серед друзів чверті респондентів (25,8%) переважає більшість їхньої національності, бо вони вважають їх ближчими за духом і поглядами; лише 16,2% мають друзів різного етнічного походження, але почуваються краще серед представників своєї національності.

Особливу увагу треба звернути на те, що на питання «Якщо я чую про дискримінацію інших національностей...», лише третину підлітків (31,2%) засмучує ця несправедливість, 18,9% ставляться до цього байдуже, а половина опитаних (50,3%) вважає за найважливіше, щоб це не стосувалося їх особисто.

Результати проведених досліджень у Запорізькому регіоні свідчать про певний рівень відчуження старшокласників як суб'єктів державотворення від сучасного політичного процесу, партійного життя; демократичних засад формування й реалізації влади, розуміння принципів народного суверенітету й народовладдя, що впливає на процес

ідентифікації молодого людини як громадянина України.

Висновки. Отже, питання формування громадянської ідентичності сучасної молоді для побудови українського демократичного суспільства мають бути актуальними для всіх рівнів влади – від центральної до органів місцевого самоврядування. А головною метою їхньої діяльності має стати формування свідомої державницької національно-громадянської за змістом системи виховання особистості сучасного українця – громадянина й патріота в умовах полікультурного суспільства.

На підставі проведених досліджень можна дійти висновку, що громадянське виховання, основу якого становить громадянська ідентичність, має бути переглянуто за змістом, ураховуючи сучасні виклики й світові тенденції. Значна частина вчителів недостатньо обізнана з тим, у чому полягає сутність громадянськості учнів. Недостатньо уваги приділяється інноваційним формам організації навчальних і виховних занять, розвитку критичного мислення й медіаграмотності учнів старшої школи. У діяльності навчальних закладів не простежується чітко науково-обґрунтована система цієї роботи, не завжди скоординовані дії вчителів різних предметів, спрямованих на формування громадянськості учнів, безсистемно застосовуються пізнавальні, проблемні й аналітичні завдання відповідного змісту, повільно впроваджуються в практику сучасні інтерактивні методи й технології навчання та виховання. Необхідно посилити підготовку педагогічних працівників у напрямі виховання в учнів поваги до людської гідності, усвідомлення існування полікультурності в Україні й шанування представників різних національностей і культурних традицій, конфесій, зберігаючи пам'ять про минуле й повагу до власного народу.

Проблеми змісту в сучасному процесі формування громадянської ідентичності старшокласників в умовах полікультурності, вплив на цей процес історичних і сучасних чинників потребують подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер; пер. Е. А. Цыпина. – СПб. : «Академический проект», 1997. – 256 с.
2. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості / І. Д. Бех. – Том 1. – Чернівці : Букрек, 2015. – 840 с.
3. Бистрицький Є. Національна ідентичність і громадянське суспільство / Бистрицький Є., Білий О., Зимовець Р., Кобець Р., Лозниця С., Пролесев С. – К. : Дух і Літера, 2015. – 452 с.
4. Вербицька П. В. Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді

References

1. Adler, A. (1997). *Understanding the nature of man*. Trans. by Ye. A. Tsypin. St. Petersburg : Akademicheskii projekt. [in Russian]
2. Bekh, I. D. (2015). *Selected research works. Educating the individual. Volume 1*. Chernivtsy : Bukrek. [in Ukrainian]
3. Bystrytskyi, Ye., Bilyi, A., Zymovets', R., et al (2015). *National identity and civil society*. Kyiv : Dukh i litera. [in Ukrainian]
4. Verbyts'ka, P. V. (2010). *Theoretical and methodological foundations of civic education of students in secondary schools: thesis for the degree of*

- в загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / П. В. Вербицька. – К., 2010. – 40 с.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2012.
  6. Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr/ (20. 08. 2016).
  7. Гарнійчук В. М. Сформованість патріотизму старших підлітків на етапі становлення української держави: компоненти, критерії та показники [Електронний ресурс] / В. М. Гарнійчук // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Випуск 17 (2013). – Книга 1. – Режим доступу : <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21> (20. 08. 2016)
  8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. Грушевський. – К. : Товариство «Знання» України, 1991. – 240 с.
  9. Забелина Н. А. Менталитет и ментальность [Электронный ресурс] / Н. А. Забелина // Теория языка и межкультурная коммуникация. – Курск, 2007. – Режим доступа : URL: <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/001-04.pdf> (20. 08. 2016).
  10. Івашковський В. В. Теоретико-методичні засади виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства: монографія / В. В. Івашковський. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2010. – 514 с.
  11. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
  12. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33–80.
  13. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: навчальний посібник / В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко. – Херсон : РІПО, 2006. – 92 с.
  14. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів / В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
  15. Ломакіна Г. І. Виховання старшокласників як суб'єктів громадянського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г. І. Ломакіна. – К., 2015. – 289 с.
  16. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
  17. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068> (20. 08. 2016).
  18. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : ТОВ «Видавництво «Обереги», 2003. – 88 с.
  19. Олексін Ю. П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання історії» / Ю. П. Олексін. – К., 2006. – 23 с.
  20. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіки / Г. Палій // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 38–45.
  21. *Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07 "Theory and Methods of Education". Kyiv. [in Ukrainian]*
  22. Voropai, O. (2012). *Traditions of our people*. Kyiv : University Publishing PULSARY. [in Ukrainian]
  23. *All-Ukrainian population census*. Retrieved from : http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr/. [in Ukrainian]
  24. Harniychuk, V. M. (2013). Formedness of older teenagers' patriotism on the stage of the Ukrainian state formation: components, criteria and indicators. *Theoretical and methodological problems of education of children and young people*. Vol. 17. Book 1. Retrieved from : <http://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/7/21> [in Ukrainian]
  25. Hrushevskiy, M. (1991). *The Ukrainians: Who are they and what do they want?* Kyiv : Tovarystvo "Znannia" Ukraine. [in Ukrainian]
  26. Zabelina, N. A. (2007). *Mentality and the state of mind*. In : Theory and Intercultural Communication. Kursk. Retrieved from : URL: <http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/001-04.pdf> [in Russian]
  27. Ivashkovskiy, V. V. (2010). *Theoretical and methodological foundations of educating high school students as subjects of civil society: monograph*. Kyiv: PALYVODA A.V. [in Ukrainian]
  28. Kasianov, H. (1999). *Theories of nation and nationalism: monograph*. Kyiv : Lybid'. [in Ukrainian]
  29. Kostomarov, N. (1861). Two Russian Folks. *Osnovy*, 3, 33–80. St. Petersburg. [in Russian]
  30. Kuzmenko, V., Honcharenko, L. (2006). *Formation of multicultural competence of teachers of general educational schools: study guide*. Kherson : RIPO. [in Ukrainian]
  31. Lypynskiy, V. (1995). *Letters to brother-farmers*. Kyiv-Philadelphia. [in Ukrainian]
  32. Lomakina, H. I. (2015). *Educating senior students as subjects of: thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07 "Theory and Methods of Education"*. Kyiv. [in Ukrainian]
  33. Nahorna, L. (2012). *Historical Memory: theories, discourses, reflections*. Kyiv : ІПіЕНД named after I. F. Kuras National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian]
  34. *The order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 16.06.2015 №641 "On approval of the Concept of national-patriotic education of children and youth, measures to implement the concept of national-patriotic education of children and youth and guidance on national-patriotic education of secondary schools"*. Retrieved from : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068>. [in Ukrainian]
  35. Nechuy-Levytskyi, I. (2003). *The world vision of Ukrainian people. A sketch on Ukrainian mythology*. Kyiv : Publishing "Oberehy". [in Ukrainian]
  36. Oleksin, Yu. P. (2006). *Training the country's history as a means of formation of citizenship features in senior students: thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.02 "Theory and methods of teaching history"*. Kyiv. [in Ukrainian]
  37. Paliy, H. (2005). The formation of a unified national identity in Ukraine. Impact of regional specificity. *Politychni mehdzhment*, 38–45. [in Ukrainian]
  38. Rud', M. (2002). *Formation of civic skills of pupils in the educational process of a comprehensive school in the multicultural region: thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences : 13.00.05 "Social pedagogy"*. Lugansk. [in Ukrainian]
  39. Stepyko, M. (2011). *Ukrainian identity: the phenomenon and principles of formation: monograph*. Kyiv : NISD. [in Ukrainian]
  40. *Decree of President of Ukraine of 13.10.2015 №580 / 2015 "On approval of the Strategy of national-patriotic*

21. Рудь М. В. Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи в умовах полікультурного регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / М. В. Рудь. – Луганськ, 2002. – 29 с.
22. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
23. Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 «Про затвердження Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015> (20. 08. 2016).
24. Франко І. Поза межами можливого [Електронний ресурс] / І. Франко // Український центр. – Режим доступу з екрана : <http://www.ukrcenter.com> (20. 08. 2016).
25. Фрейд З. Недовольство культурой [Электронный ресурс] / З. Фрейд // Философия и атеизм. – Режим доступа : <http://books.atheism.ru/philosophy> (20. 08. 2016).
26. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть / Р. Шпорлюк // Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 159–164.
27. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Social preconditions of national Revival in Europe / Miroslav Hroch. – Cambridge : CUP Archive, 1984. – 229 p.
28. Kultchytsky A. National Characteristics Of The Ukrainian People / A. Kultchytsky // Ukraine: A Concise Encyclopaedia. – Toronto, 1963. – V. 1. – P. 946–953.
- education of children and youth for the years of 2016-2020" Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>. [in Ukrainian]
24. Franko, I. (1954). *Beyond the possible limits*. In : Ukrainian Centre. Retrieved from : <http://www.ukrcenter.com> [in Ukrainian]
25. Freud, Z. (1999). *Culture discontent*. In : Philosophy and Atheism Retrieved from: <http://books.atheism.ru/philosophy/#f> [in Russian]
26. Shporliuk, R. (1991). The Ukrainian national revival in the context of European history in late 18th – early 19th centuries. *Nauka i kultura*. Issue 25, 159–164. [in Ukrainian]
27. Hroch, M. (1984). *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Social preconditions of national Revival in Europe*. Cambridge: CUP Archive. [in English]
28. Kultchytsky, A. (1963). *National Characteristics Of The Ukrainian People Ukraine: A Concise Encyclopaedia*. Toronto, V. 1, 946–953. [in English]

Рецензент: Молодиченко В.В.– д.філософ.н., професор

Відомості про авторів:

Шугальова Інна Михайлівна

Shug_IM@List.ru

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, 69000, Україна

Богомолова Наталя Миколаївна

Комунальний заклад

«Запорізький обласний інститут

післядипломної педагогічної освіти»

вул. Незалежної України, 57-а, м. Запоріжжя,

69035, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1600>

Матеріал надійшов до редакції 24. 08. 2016 р.

Прийнято до друку 24.09.2016 р.

Information about the authors:

Shuhaliyova Inna Mykhailivna

Shug_IM@List.ru

Zaporizhia National University

66 Zhukovskoho St., Zaporizhia, 69000, Ukraine

Bohomolova Natalia Mykolaivna

Municipal Institution

"Zaporizhia Regional Institute

of Postgraduate Pedagogical"

57-a Nezalezhnoii Ukrainy St., Zaporizhia,

69035, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1600>

Received at the editorial office 24. 08. 2016.

Accepted for publishing 24.09.2016.